

Добролюбська Ю.А.

ТИП МИСЛЕННЯ ТА РІВЕНЬ КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ

Здатність людей різних культур до прийняття та усвідомлення навколишнього світу, ступінь логічності такого усвідомлення і розходження в системах мислення представників різних цивілізацій здавна були предметом роздумів і вивчення філософів та істориків. Однак початкові етапи вивчення цієї проблеми концентрували свою увагу насамперед на відмінностях у типах мислення і на поясненнях їхніх причин. Існування особливого типу мислення у архаїчних народів відзначав ще Е. Тейлор у “Первісній культурі” (1871). Ідеалом у науці та у культурній реальності для нього було математизоване знання, яке дозволяє давати відповіді на всі запитання з позицій причинно-наслідкової детерміністської картини світу. Раціоналістичний (просвітительський) образ культури наполягає, що її найважливішим компонентом є мислення, завдяки якому людина пізнає навколишній світ. У потребі зробити світ зрозумілим, побудові більш логічної картини навколишньої дійсності, у звільненні від неутра і шкідливих пережитків Е. Тейлор, цілком у дусі свого часу, бачив прогресивний розвиток культур. Саме це обумовило загальну спрямованість вивчення різних культур на початку ХХ ст. Найважливішим аспектом, який визначав вивчення культур стала особливість мислення.

Першими і найбільш значними дослідженнями були роботи Л. Леві-Брюля про первісне мислення. Вони одержали широку популярність і викликали численні дискусії про те, як же мислила людина первісного суспільства. Роботи Л. Леві-Брюля дали могутній імпульс для подальшого дослідження розмаїтості людського мислення в різних культурах. Мислення розглядалося не тільки як аналітична здатність, але і як сукупність способів і прийомів пізнання і пояснення навколишнього світу. Вивчення цієї проблеми має порівняльно-міжкультурний характер і припускає аналіз особливостей інтелекту й у сучасній індустріальній культурі. Воно зв'язано з поширенням поняття “ментальність” (чи менталітет) у розумінні “цілісної сукупності думок, вірувань, навичок духу, які створюють картину світу і скріплюють єдність культурної традиції якого-небудь співтовариства” [2: 241]. Це поняття відбиває специфіку різних типів культур у їхньому поясненні навколишнього світу, розумінні цілей розвитку, основних ціннісних орієнтацій. Ментальність виражається не тільки в особливостях напряму думок, але й в емоційній оцінці тих чи інших подій.

Л. Леві-Брюль усе своє наукове життя присвятив вивченню однієї теми – своєрідності “первісного” мислення, що якісно відрізняється від “логічного”. На орієнтацію його наукової діяльності істотно вплинуло знайомство з книгою Дж. Фрезера “Золота гілка”, а також з “Історичними записками” Сима Цяня. Основні роботи Леві-Брюля – “Первісне мислення” (1922) і “Надприродне в первісному мисленні” (1931) [2].

Вихідне поняття для всіх досліджень Леві-Брюля – “колективні уявлення”, запозичене ним у Е. Дюркгейма. Еміль Дюркгейм – послідовник О. Конта, вважав, що соціологія повинна вивчати суспільство як особливу духовну реальність, закони якої відмінні від законів індивідуальної психіки. Колективні уявлення – це соціальні факти (мораль, право, релігія, почуття, звички тощо) примусово нав'язані людській свідомості суспільним середовищем.

Таким чином, колективні уявлення, згідно Дюркгейму, це ідеї (вірування, моральні поняття), які людина одержує не зі свого індивідуального життєвого досвіду, а завдяки вихованню, суспільній думці, звичаям. Виходячи з цього, Леві-Брюль поставив перед собою завдання: з'ясувати закони цього аспекту культури, спеціально вивчити особливості прояву колективних уявлень у різних за рівнем розвитку типах суспільств.

На самому початку своєї основної праці “Первісне мислення” він надає розгорнуту характеристику цього поняття. “Уявлення, називані колективними... можуть розпізнаватися по наступним ознакам, властивим усім членам даної соціальної групи: вони передаються в ній з покоління в покоління, вони нав'язуються в ній окремим особистостям, спонукуючи в них, згідне обставинам, почуття поваги, страху, поклоніння, вони не залежать у своєму бутті від окремої особистості. Це відбувається не тому, що уявлення припускають деякий колективний суб'єкт, відмінний від індивідів... а тому, що вони виявляють риси, які неможливо осмислити і зрозуміти шляхом одного тільки індивіда як такого. Так, наприклад, мова, хоч вона і існує, власне кажучи, лише у свідомості особистостей, які на ній говорять, проте безсумнівно є соціальною реальністю, що базується на сукупності колективних уявлень. Мова нав'язує себе кожній з окремих особистостей, вона передає їй і переживає її” [2: 9].

Особливості колективних уявлень обумовлені розмаїтістю культур. Для традиційного (архаїчного) суспільства ефективна спрямованість, колективні почуття мають більшу значимість, ніж чисто розумова діяльність. Леві-Брюль вважав зовсім фантастичним образ “дикуна-філософа, який розмірковує” та інтелектуально осягає світ, що був створений Е.Тейлором і його школою. На думку Леві-Брюля, закони, що керують колективними уявленнями “відсталих” народів, зовсім не схожі на наші логічні закони мислення. Ці колективні уявлення не відділені від емоцій, почуттєвих аспектів архаїчних культур.

Велику роль у таких культурах грає феномен вселяння і соціально-психологічного “зараження” під час релігійних обрядів емоціями страху, релігійного жаху, бажання, надії. Визначальним фактором колективних уявлень традиційних культур є віра в надприродні таємничі сили та у спілкування з ними. Леві-Брюль підкреслював, що “дикун” не шукає пояснень явищ навколишньої дійсності. Вони передаються йому в єдиному (синкретичному) комплексі уявлень про таємні сили, магичні властивості навколишнього

світу, а не в структурно-аналітичній формі у вигляді окремих сутностей, частин, елементів навколишнього життя.

Взагалі сприйняття світу в “примітивних” культурах орієнтовано не на пошук об’єктивних характеристик, а на суб’єктивно-почуттєві, містичні форми освоєння. Тому “первісні люди” змішували, наприклад, у сні, реальні предмети з їхніми образами, людину та її зображення, людину та її ім’я, людину та її тінь. Первісне мислення непроникне для досвіду. Воно не відчутно до нього і не може звільнити архаїчну людину від її віри в чаклунство, фетиші, містичні сили.

Місце законів логічного мислення (тотожності, несуперечності) займає в первісному мисленні закон причетності, який складається в тому, що предмет (тварина, людина) може бути самим собою й одночасно іншою. Людина первісного суспільства почуває себе містично єдиною зі своїм тотемом (крокодилом, папугою, орлом), зі своєю лісовою душею тощо. Такий тип мислення Леві-Брюль називав дологічним, воно оперує передпоняттями чи передзв’язками.

Отже, “колективні уявлення” первісних людей глибоко відмінні від наших ідей і понять і не рівносильні ним... вони не мають логічних рис і властивостей [2: 29]. Їхньою головною особливістю є містичний характер. “Термін “містичний”, - пише Леві-Брюль, - підходить до віри в сили, впливи, дії, непримітні для почуттів, але проте реальні”. Сама реальність, у якій живуть люди, містична, тобто усе розуміється через утручання духів і потойбічних сил. Традиційна культура, таким чином, утворює зовсім інший, відмінний від нашого, світ. “Жодна істота, жоден предмет, жодне явище природи не виступають у колективних уявленнях первісних людей тим, чим вони здаються нам”. “Для первісної свідомості, - продовжує він, - немає чисто фізичного факту в тому сенсі, який ми надаємо цьому слову. Однак для первісного мислення немає явищ природи в тому сенсі, який ми надаємо цьому терміну”. Навіть у самому повсякденному сприйнятті найпростіших предметів виявляється глибоке розходження, яке існує між нашим мисленням і мисленням первісних людей. “Первісні люди дивляться тими ж очима, що і ми, але сприймають не тією же свідомістю, що й ми” [2: 29-36].

Низкою інтерпретацій етнографічних фактів Леві-Брюль підкреслює значеннєве ядро своєї концепції. Багато африканців бояться втратити свою тінь. Ті ж африканці переконані, що отрута діє тільки разом із заклинаннями, лише в силу присутності в ній духу. “... Уявлення про фізичні властивості отрути, настільки ясного для європейця, не існує для мислення африканця” [2: 55]. У цих прикладах найбільше виразно з’являється загальний образ первісної культури, зануреної в містично таємничі уявлення. Вони визначають кожен крок людини, що бачить світ зовсім інакше, ніж європейці.

Згідно Леві-Брюлю, тип мислення, називаний “первісним”, складає основу культури не тільки дописемних традиційних суспільств, але і Китаю й Індії. Ці цивілізації також знаходяться в “дологічному” стані, оскільки не зорієнтовані на рівень дедуктивних природничих наук європейського зразка. В них фундаментальну роль грають символи-образи, міфи, а не поняття. Однак тип мислення і ментальність східних культур відмінні не тільки від європейських, але і від традиційних, “первісних” форм. Східному мисленню притаманна споглядальна спрямованість, а не емпірично аналітична діяльність. Зміст згаданих розходжень був розкритий молодшим сучасником Леві-Брюля К. Юнгом при аналізі інтуїтивного типу мислення, переважно образного і спрямованого на збагнення духовної сутності людини, а не природи.

Такими є загальні контури теорії “первісного мислення” Л. Леві-Брюля. Ця теорія з моменту свого обнародування відразу ж стала піддаватися нападкам з боку опонентів. Змістовний зміст критики зводився до наступного:

У мисленні і пізнанні дійсно існують розходження, однак чи можна говорити про якісно різні типи мислення взагалі стосовно до представників різних цивілізацій. Як можна поєднати те, що первісні люди виконують реальні практичні завдання раціонально, з опорою на реальну ситуацію, але при цьому їхнє мислення дологічно й обмежене колективними уявленнями? Як пояснити таку подвійність при аналізі злитого (синкретичного) характеру первісного світосприймання? Як співвідносяться колективні уявлення “примітивних” і “європейських” культур? Якщо європейські культури засновані на логіці, то звідки в них беруться релігійні уявлення?

Ф. Боас вважав, що Леві-Брюль штучно розділив логіку (психологію) індивіда і колективні уявлення, а також неадекватно інтерпретував етнографічні дані. А англійський психолог Ф. Барлет вважав головною помилкою Леві-Брюля те, що він порівнював тип мислення, виявлений у примітивних суспільствах, з еталонами наукового мислення.

Як би там ні було, теорія “первісного мислення”, запропонована Леві-Брюлем, лягла в основу різноманітних досліджень, присвячених аналізу мислення й особливостей сприйняття в різних культурах Африки, Полінезії, Латинської Америки і Європи, що почалися в 1930-х рр. Крім природних труднощів, що були зв’язані з необхідністю уніфікувати результати, отримані в різних культурних умовах, підвести їх під один знаменник, ця проблема ускладнювалася ще неоднозначним розумінням того, що ж таке “мислення”. Сам Леві-Брюль спеціально не розглядав цього питання. Утім, з контексту його робіт випливає, що мислення – це уміння правильно вибудовувати ланцюг суджень про причинно-наслідкові зв’язки (відповідно до законів логіки - у європейському мисленні), враховуючи дійсні (природно-фізичних – у європейському мисленні) чи надприродні сили (у первісному мисленні).

Порівняльне вивчення типів мислення на основі оволодіння логічними операціями було продовжено швейцарським психологом Ж. Піаже. У своїх роботах він відстоював ідею про те, що інтелектуальний рівень людей дописемних культур дорівнює рівню розвитку одинадцятирічного середньоєвропейського

школяра. Він вважав, що людина традиційного суспільства зовсім нездатна до абстрактного мислення. Тому в традиційних суспільствах найбільше поширені гранично конкретні поняття. Наприклад, загального поняття “сніг” немає. Проте є окремі поняття “брудний сніг” чи “мокрый сніг”. Мислення, для Піаже – це здатність вирішувати завдання в абстрактно-понятійній формі. Відповідно, культура представлялася йому у вигляді еволюції в оволодінні логічними операціями. Стадії освоєння логічних операцій він ілюструє етапами в розвитку дитини європейської культури: сенсомоторний інтелект (до півтора-двох років); допонятійне мислення (два-чотири роки); наочне мислення (чотири-вісім років); конкретні операції (вісім-одинадцять років); з 12 років з'являється формальне мислення (операції з поняттями). Інтелект при цьому визначається Піаже як “найдосягальша психічна адаптація”, “гнучке й одночасно стійке рівновага поведінки” [1: 165-178].

Таким чином, рівень розвитку мислення “дикуна” і відповідно культури прямо ототожнювався Піаже з визначеною стадією розвитку дитини. Зміст процесу оволодіння культурою зводився тим самим до оволодіння логічними операціями. Розглядалися лише відносини “дитина” – “операції з поняттями”. Велика частина культурних взаємодій тим самим залишалася поза кола зору. Тим самим поняття “культура” підмінювалася поняттям “інтелект”, тобто умінням вирішувати завдання і тести..

Ця точка зору мала практичні наслідки – результати тестів (вимірів інтелекту) стали ототожнюватися з рівнем розвитку і якістю культури. Відповідно “якість” кожної культури виражалася в кількісних показниках, балах і відсотках. Природно, що в таких вимірах показники культури в європейців були найвищими.

З зовсім інших позицій підійшла до вивчення розумових здібностей жителів Полінезії М. Мід. Вона почала цілісне дослідження культур Океанії, результати якого обнародувала в праці “Вивчення мислення дітей примітивних суспільств зі спеціальним звертанням до анімізму” (1929). Ця робота спростувала твердження Леві-Брюля про те, що анімістичний (містичний) спосіб мислення домінує в традиційній культурі.

М. Мід, навпаки, знайшла високий рівень творчих здібностей, живий розум, прагнення й уміння полінезійських дітей навчатися новим навичкам. На її думку, особливості світосприймання і побудови суджень у традиційній культурі зв'язані зі способом навчання в ній, яке здійснюється не шляхом пояснення словами, а показом набору стереотипів рухів. Саме тому в таких суспільствах менше ставлять запитання “чому”, оскільки велика частина навчання протікає в реальних життєвих ситуаціях, значення яких міститься в контексті виконуваної дії чи ситуації [5].

Таким чином, до середини ХХ ст. культурній антропології вдалося досить однозначно встановити, що сучасне світосприймання і мислення істотно відрізняються від традиційних. Поясненню цих відмінностей були присвячені праці наступного покоління антропологів.

Серед праць 1950-70-х рр., присвячених вивченню мислення, пізнання і сприйняття в умовах різних культур, найбільш значні належать М.Г. Сегалу, Д.Т. Кемпбеллу і М. Херсковицю (“Вплив культури на візуальне сприйняття”), М. Коулу, С. Скрибнеру (“Культура і мислення”), Дж. Глику, В.Д. Шарпу (“Навчання і мислення в контексті культури”) [1, 3, 4].

Узагальнюючи масові експериментально-психологічні і міжетнічні дослідження мислення, більшість антропологів прийшла до висновку про відсутність дологічного мислення в традиційних суспільствах, у тому числі і при рішенні формально-абстрактних задач. Це не означало повну неправоту Леві-Брюля – розходження було зв'язано зі способами навчання в різних культурах. А ці способи цілком рівноправні. М. Коул наполягав саме на рівноправності “західної і незахідної стратегії одержання об'єктивних знань про навколишній світ; і та й інша зв'язані з упорядкуванням, класифікацією і систематизацією інформації, обидві створюють послідовно погоджені системи уявлень” [4: 198].

Виявлену розмаїтість у мисленні (для цього був введений термін “техніка мислення”), пізнанні і сприйнятті пояснювали по-різному. По-перше, розмаїтістю екологічних і ландшафтно-просторових умов. Ми живемо в “прямокутному світі”, у той час як традиційні суспільства знаходяться в природному оточенні – від непрохідних джунглів, що різко обмежують огляд, до напівпустель і тундри. По-друге, це пояснювалось різним рівнем складності організації культурних систем, по-третє, – розмаїтістю ціннісних установок і комплексом традиційних вірувань. Відомі також спроби пояснення особливостей сприйняття і пізнання біологічно-органічними факторами.

Значну популярність знайшла гіпотеза про вплив мови на культуру і спосіб бачення навколишнього світу. Вона одержала назву “гіпотези лінгвістичної відносності”. Іноді її називають також гіпотезою Сепіра-Уорфа (по прізвищам її творців). Американський лінгвіст Б. Уорф прийшов до висновку, що мова – не простий засіб вираження думок, а форма, від якої залежить напрям наших думок. Мова, засвоєна в дитинстві, визначає особливий спосіб бачення і структурування світу. Згідно Уорфу, “основа мовної системи не є просто інструментом для відтворення думок. Навпаки, граматики сама формує думку, є програмою і керівником розумової системи індивіда, засобом аналізу його вражень і їхнього синтезу... Ми розчленовуємо природу в напрямку, підказаному нашою рідною мовою. Ми виділяємо у світі явища ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони (ці категорії і типи) самоочевидні: навпроти, світ з'являється перед нами як калейдоскопічний потік вражень, що повинний бути організований нашою свідомістю, а це значить, в основному мовною системою, що зберігається в нашій свідомості... Ми зіштовхуємося, таким чином, з новим принципом відносності, який говорить, що подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину Всесвіту тільки при подібності або співвідносності мовних систем” [4: 198; 5: 234].

Гіпотеза “лінгвістичної відносності” припускає, що групи людей, які утворюють культури і говорять на різних мовах, відрізняються у своєму сприйнятті і пізнанні світу. Ця гіпотеза породила цілий напрямок у вивченні культур, який одержав назву соціолінгвістики.

Фіксуванню розходжень у пізнанні і мисленні, що існують усередині культури та порівнянню таких розходжень, присвячені роботи Х.А. Віткіна, Дж. Беррі, Р. Болтона, М. Коула та інших антропологів. Їхніми працями була створена так названа “теорія когнітивних стилів”. Когнітивний стиль характеризує особливості сприйняття та інтелектуально-аналітичної діяльності людини. Х.А. Віткін виділяв два основних когнітивних стилі – артикульований і глобальний. “...Людина з артикульованим стилем – це людина, схильна до диференціації та організації середовища, до розчленовування явищ, які відносяться до її “Я”, та явищ зовнішнього світу. Для глобального стилю характерно протилежне” [4:104]. Артикульований стиль незалежний від “поля” (ситуації), глобальний же – залежний. Під поняттям “психологічне поле” (вперше його використовував К. Левін) мається на увазі “цілісна міжособистісна ситуація”, поле психологічного експерименту, уся культура в аспекті ціннісних орієнтацій, оцінних суджень.

При рішенні експериментального завдання чи ситуації в глобальному стилі випробуваний не опирається ситуації, що нерідко штовхає його на ілюзорне рішення. В артикульованому стилі людина спирається на свій досвід, намагається самостійно вирішити завдання, не довіряючи зовнішній, часто оманній структурі. Наприклад, у найбільш явній формі ці стилі виявляються в експерименті, коли потрібно визначити напрямок вгору. Візуальне поле при цьому навмисно перевернуто. Одні випробувані орієнтуються на зовнішні ознаки ситуації, інші – на внутрішнє почуття орієнтування в просторі.

Відповідно до теорії “когнітивних стилів” існує “нормальний” хід пізнавального розвитку, який веде від “полезалежності” до “поленезалежності”. На цей процес впливають як соціокультурні, так і екологічні фактори. До специфічно культурних відносяться: надання чи ненадання самостійності дитині, зокрема в родині, і, головним чином, незалежність від матері; відношення дорослих до імпульсивних дій дитини. Коли дитині дозволяють виробляти власні форми поведінки (зрозуміло, у межах культурно-дозволених норм) і самій справлятися зі своїми бажаннями, це сприяє формуванню артикульованого, “поленезалежного” стилю. До найбільш важливих природних (екологічних) факторів, що впливають на особливості когнітивних стилів, з погляду описаної гіпотези відносяться різномірність або однорідність навколишнього середовища [3: 214-218].

Для вивчення міжкультурних зв'язків особливо важлива відсутність почуття переваги європейської культури (чи якої-небудь іншої) при рішенні “поленезалежних” завдань. Іншими словами, люди архаїчних і традиційних культур у сприйнятті навколишньої природи та в експериментальних ситуаціях виявляли самостійність у мисленні, аналізі складових ситуацій. Навіть у своїх містичних колективних уявленнях (поля, що впливають на пізнавальні можливості і здібності) вони знаходили адекватні їм способи рішення відповідних задач.

Ще одним важливим поняттям, що було вироблено для фіксації саме міжкультурного розходження в мисленні і цілісному світовідчутті, з'явилося поняття “сенсорний тип” чи “сенсотип”. Термін був запропонований М. Вобером. Він виражає загальну спрямованість культури, акцент у її розвитку в зв'язку з особливостями особистісних характеристик, сформованих в етнокультурних спільнотах. В це поняття включається і почуттєвий образ світу, специфічний для тієї чи іншої культури. Істотну роль при такому підході грає деякий значеннєвий центр, крапка відліку в розумінні явищ культури і природи.

М. Вобер на підставі власних порівняльних досліджень виділив західний сенсотип та сенсотип, властивий ряду африканських культур. Він показав, що в Африці в процесі енкультурації визначальна роль належить танцям, ритуалам, постійному тренуванню володіння внутрішніми тілесними відчуттями (пропріоцептивність), умінню виробляти рухові стереотипи. Таким чином, в африканських культурах пріоритет віддається мові ритмів, ретельній регламентації поведінки (наприклад, у розмові), тональній мові (наголосу приголосних, особливим звукам, які ніби то клацають,) і загальній орієнтованості на музику, ритмічні рухи. У Європі ж головна спрямованість культури складається в оволодінні візуальним сприйняттям, яке опосередковано письмовими та усними мовними формами в процесі навчання. Західний, європейський сенсотип може характеризуватися як візуально комунікативний, а африканський – як музично-хореографічний.

Зміст поняття “сенсотип”, як можна бачити, надзвичайно близький до змісту поняття “ментальність”, - насамперед вираженням специфічної забарвленості, якісною своєрідністю цілісної культури. Тому, якщо абстрагуватися від подробиць, то в самому загальному виді можна виділити три різновиди ментальності (чи сенсотипів):

1. “Західний” сенсотип може характеризуватися як дедуктивно-пізнавальна ментальність, яка прагне у формі понять і суджень відбивати навколишню дійсність. Вона має, переважно, практичну спрямованість.
2. “Східний” інтровертний “сенсотип” спрямований у більшій ступені на споглядання, духовне самовдосконалення, розвиток внутрішнього світу; в ньому частіше використовуються значеннєві образи і міфи, а не поняття.
3. І, нарешті, “первісний” сенсотип – стиль і спосіб мислення, розповсюджені в традиційних суспільствах. Вони орієнтовані на предметне рішення життєвих ситуацій і конкретних проблем, які постають перед етнокультурною спільністю [7: 234].

Кожний з виділених різновидів “сенсотипів” має складну поліфонічну структуру, що є специфічним

типом у рамках загальнолюдської здатності до мислення як оперування з ідеальними формами буття. Багатощарова (її можна назвати також маргінальною) структура відноситься і до стилю розумових процесів, що відбуваються в сучасній культурі. Поряд з логічним мисленням в ній величезну роль грають міфи і віра в надприродні сили. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених у США та Великобританії, трохи більше тридцяти відсотків населення щиро вірять у містичні сили, у чаклунство і тому подібні явища [4]. Можна вважати, що ці дослідження репрезентативні для усього західного світу. Крім того, у сучасній культурі широко розповсюджена так називана “раціоналізація” – доказ абсурдних і помилкових догм наукоподібними способами. Поряд з цим існує також псевдорелігійне поклоніння ідолам (“харизматичним” лідерам, кумирам спорту, рок-мистецтва, естради, кінематографа), віра в чудесні масові зцілення (наприклад, “феномен Кашпировського”), а також сучасні культи успіху, влади, наживи. При цьому очевидно, що бачення подій навколишнього світу “полезалежне” від образу, який створюється засобами масової комунікації. Такі риси психології сприйняття сучасної людини особливо добре проявляються в експериментальних дослідженнях помилкової установки. Найпростіший приклад – різна поведінка добре освіченої сучасної людини в парадоксальній ситуації, коли їй пред’являють чорну та білу кулі. При цьому всі інші особи, що беруть участь в експерименті, одностайно стверджують, що обидві кулі чорні. Нерідко випробуваний під тиском “колективних уявлень” навколишніх називав білі кулі чорними [3: 312]. Такого роду “рішення” ситуацій під тиском “загальноновизнаних” норм і уявлень широко поширене в сучасних індустріальних суспільствах, особливо з унітарними чи тоталітарними режимами.

1. Буржуазная философская антропология XX века. – М., 1986. – 316 с.
2. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994. – 416 с.
3. Коул М. Культурно-историческая психология. – М., 1997. – 432 с.
4. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. – М., 1979. – 516 с.
5. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988. – 784 с.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 248 с.
7. Шкуратов В.А. Историческая психология. – М., 1997. – 562 с.